

ks. Wojciech Zawadzki, Elbląg

Troska archiwum diecezjalnego o archiwa parafialne na przykładzie diecezji elbląskiej

Utworzona 25 III 1992 roku diecezja elbląska obejmuje teren o niezwykle bogatej i burzliwej historii. W 997 roku prowadził tu ewangelizację i wkrótce poniósł śmierć męczeńską w Świętym Gaju koło Dzierzgonia biskup Adalbertus - św. Wojciech. Te tereny przez długi okres średniowiecza pozostawały trudnym do zdobycia bastionem pogańskich plemion pruskich, o czym świadczą trzy kolejne powstania pruskie w latach 1242-1249, 1260-1273 i 1276-1283. Na terenie obecnej diecezji elbląskiej, w Malborku, mieściła się stolica ogromnego i znaczącego w dziejach średniowiecznej Europy państwa krzyżackiego. Do dnia dzisiejszego przetrwało na terenie tej diecezji, oprócz budowli świeckich i obronnych, ponad 70 gotyckich świątyń zbudowanych przez rycerzy zakonnych w XIII i XIV wieku. Po upadku państwa krzyżackiego granica Prus Królewskich i Książęcych, podzieliła tę ziemię nie tylko politycznie, ale i religijnie. Bardzo szybko zawitała na te tereny nauka Marcina Lutra i znalazła wielu zagorzałych zwolenników i propagatorów, wśród nich ostatniego biskupa pomezkańskiego Erharda von Queissa. Przedziwnym zrzędzeniem losów na przestrzeni dziejów wielu armiom toczącym bitwy te tereny były przysłowiowo „po drodze”: w XVII wieku wojskom szwedzkim i polskim, w XVIII wieku pruskim, w XIX wieku francuskim, rosyjskim i pruskim a w wieku XX wojskom rosyjskim i radzieckim. Każda wojna pozostawiała biedę materialną i ruiny.

Na przeszłość i oblicze terenu obecnej diecezji elbląskiej miały wpływ wybitne postacie, wśród nich: rekluza bł. Dorota z Mątów i jej spowiednik teolog krzyżacki Jan z Kwidzyna, Mikołaj Kopernik, wybitni biskupi warmińscy, z kardynałem Stanisławem Hozjuszem na czele, czy wreszcie królowie polscy. Przytoczone w ogromnym skrócie fakty historyczne świadczą o bogatej i pięknej przeszłości tych ziem i uzasadniają decyzję o utworzeniu w 1992 roku diecezji elbląskiej.

Erygowane przed 1945 rokiem parafie obecnej diecezji elbląskiej związane były w przeszłości administracyjnie z czterema diecezjami: pomezkańską, warmińską, chełmińską a od 1925 roku także gdańską. Geograficznie obejmują one teren Wielkich Żuław (Żuław Malborskich), Powiśla, Pogórza (Oberland) i Pojezierza Iławskiego. Zróżnicowana była struktura wyznaniowa i narodowościowa mieszkającej tu ludności. Najliczniej reprezentowane było wyznanie ewangelickie. Były okolice, jak np. Elbląg, Iława,

Morąg czy Susz o zdecydowanej przewadze ewangelików, były jednak i takie jak okolice Sztumu, Dzierzgonia i Kwidzyna, gdzie ludność katolicka przeważała, bądź utrzymywała się konfesyjna równowaga. Trzecią znaczącą grupą religijną, osiedloną niemal wyłącznie na terenie Żuław, byli mennonici. Ich znaczenie i liczebność stopniowo jednak malały wraz z narastającą od końca XVIII wieku tendencją emigracji do Rosji i na Ukrainę. Podziałowi i proporcjom wyznaniowym odpowiadało zróżnicowanie narodowościowe. Tereny ewangelickie zamieszkałe były w przeważającej mierze przez ludność niemiecką, tereny zaś katolickie zamieszkiwała znacząca ilość ludności polskiej. Warto jednak zaznaczyć, że do końca II wojny światowej przetrwały parafie o czysto polskim charakterze, gdzie żywa była świadomość narodowościowej, kulturowej i religijnej odrębności.

W sumie na terenie obecnej diecezji elbląskiej do 1945 roku istniało 55 parafii katolickich, ujętych w struktury administracyjne diecezji warmińskiej, chełmińskiej i gdańskiej. Parafie te z reguły były bardzo dobrze uposażone. Wiele z nich, szczególnie na Żuławach i Powiślu, posiadało znaczące obszary gruntów, pochodzące jeszcze z czasów krzyżackich i nadań królów polskich. Stałe dochody z dzierżawy dawały możliwość rozwoju parafii, zakładania szkół, prowadzenia akcji charytatywnej, troski o obiekty sakralne i zabudowania parafialne a także zapewniały godziwe utrzymanie ówczesnemu duchowieństwu.

Nowo utworzona w 1992 r. diecezja elbląska musiała otrzymać niezbędne dla właściwego jej funkcjonowania struktury administracyjne i instytucje. Pierwszy biskup elbląski dr Andrzej Śliwiński rychło mianował wikariuszy generalnych, powołał do istnienia Kurię Diecezjalną Elbląską, Sąd Diecezjalny a 1 października 1992 r. erygował Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Elbląskiej. Wszystkie struktury administracji diecezjalnej odczuwały jednak brak odpowiedniej bazy lokalowej. Kuria Diecezjalna korzystała z prowizorycznie przygotowanych pomieszczeń parafii katedralnej św. Mikołaja w Elblągu. Wkrótce, bo już w 1993 r., dzięki przyznanym subwencjom finansowym i odstąpieniu przez parafię katedralną odpowiedniego gruntu, powstała możliwość budowy nowych pomieszczeń z przeznaczeniem dla administracji diecezjalnej. Biskup elbląski podjął decyzję o odbudowie trzech zabytkowych kamienic przy ul. Św. Ducha 10-12, które od zakończenia II wojny światowej pozostawały w ruinie.

Chociaż budowa Kurii Diecezjalnej Elbląskiej postępowała bardzo sprawnie i już 22 kwietnia 1995 r. kardynał metropolita wrocławski Henryk Gulbinowicz dokonał jej uroczystego poświęcenia, jedno z pomieszczeń aż do roku 1997 pozostało nie ukończone. Biskup elbląski zdecydował o utworzeniu w tym miejscu Archiwum Diecezji Elbląskiej. Prace związane z dalszą budową i adaptacją pomieszczeń dla celów archiwalnych przebiegły bardzo sprawnie, głównie za sprawą przyznanych w czerwcu 1997 r. znacznych środków finansowych z niemieckiej fundacji *Renovabis*. Uroczystego poświęcenia archiwum w dniu 6 grudnia 1998 r. dokonał abp metropolita gdański Tadeusz Gocłowski.

Równoległe z postępującymi pracami biskup elbląski ustanowił z dniem 1 lutego 1998 r. trzyosobową Diecezjalną Komisję Archiwalną, zaś 19 września 1998 r. mianował dyrektora powstającego Archiwum Diecezji Elbląskiej¹.

¹ Por. Dekret 43/BE/1998.

Zasadnicza organizacja archiwum diecezjalnego polega naturalnie na gromadzeniu i zabezpieczeniu zachowanej substancji archiwalnej. W przypadku diecezji elbląskiej brak było jakichkolwiek wcześniejszych ustaleń i informacji na temat ocalałych dokumentów. W tej sytuacji na pierwszy plan wysunęła się konieczność przeprowadzenia kwerendy w terenie i nawiązanie kontaktu z aktualnymi duszpasterzami wszystkich istniejących przed 1945 r. parafii katolickich. Sprawdzane były w terenie wszelkie, nawet bardzo ogólne i hipotetyczne wskazówki dotyczące możliwości istnienia materiału archiwalnego.

Dotychczasowe poszukiwania na terenie diecezji elbląskiej doprowadziły do odnalezienia i przejęcia 18 archiwów parafialnych. Zważywszy, że do 1945 r. na terenie obecnej diecezji elbląskiej istniało 55 parafii katolickich, stanowi to zaledwie ok. 30 % ówczesnych archiwów parafialnych. Dziś już można z całą pewnością stwierdzić, że ogromna większość archiwaliów na omawianym terenie została całkowicie zniszczona. Znaczna ich część uległa zagładzie w wyniku działań II wojny światowej. Podzieliły one losy wielu świątyń i zabudowań parafialnych na terenie byłych Prus Wschodnich i Zachodnich. Niektóre z nich spłonęły w plebaniach w wyniku bezpośrednich walk frontowych, inne zostały splądrowane, zdewastowane i ostatecznie spalone w opuszczonych plebaniach po przejściu frontu przez stacjonujące wojska radzieckie i pierwszych polskich osadników. Niestety nie należały do rzadkości sytuacje, że krótko po II wojnie światowej archiwa parafialne były niszczone przez nowo przybyłych polskich duszpasterzy, którzy rozpoczynali swą działalność od prac porządkowych. Niektórzy z nich nie znając języka niemieckiego i traktując archiwalia jako zbędną ponemiecką spuściznę niszczyli je bezpowrotnie.

Istnieje bardzo ścisły związek między miejscem i sposobem przechowywania archiwum parafialnego a stanem jego zachowania. Zależność tę widać również wyraźnie w odniesieniu do archiwaliów przejętych przez Archiwum Diecezji Elbląskiej. Zaledwie w kilku przypadkach dokumenty pozostawały złożone nadal w kancelarii parafialnej. Z reguły po II wojnie światowej, z powodu braku miejsca i uznania dokumentacji ponemieckiej za nieprzydatną, zachowane w parafiach archiwa były składowane w innych pomieszczeniach plebanijnych, najczęściej na strychu. Substancja archiwalna zamknięta w solidnych, starych szafach, w miejscu zaciemnionym i dobrze wentylowanym, zachowała się w bardzo dobrym stanie. Istotny problem stanowiła w opisanych sytuacjach odpowiednia wilgotność, która zmieniała się wraz z porami roku i zewnętrznymi warunkami atmosferycznymi. W kilku przypadkach odnaleziono archiwa parafialne w skrajnie nieodpowiednich warunkach. Jedno z archiwów składowano w piwnicy w zawilgoconej i zagrzybionej skrzyni po ziemniakach, inne na strychu w bezpośrednim sąsiedztwie uszkodzonego przewodu kominowego z którego przez wiele lat uchodziła sadza, jeszcze inne leżało na strychu wyrzucone z szaf i przykryte było grubą warstwą tynku i dachówek pozostawionych po remoncie dachu. W takich sytuacjach można mówić o uratowaniu archiwum parafialnego.

Wstępna analiza wykazała, że najstarsze zachowane dokumenty pochodzą z II połowy XVIII w., najmłodsze zaś z 1945 r. We wszystkich zachowanych jednostkach archiwalnych zdecydowanie dominuje korespondencja prowadzona między duszpasterzami parafii a władzami kościelnymi dotycząca m.in. dyscypliny kościelnej, zatrudnienia i uposażenia duchownych i innych pracowników kościelnych, szkolnictwa parafialnego, spraw małżeńskich (dyspensy), przeprowadzania wizytacji biskupich,

sprawowania sakramentów. Dużą część stanowią dokumenty związane z materialnym funkcjonowaniem parafii tj. dokumenty dzierżawy gruntów parafialnych, rozliczenia roczne beneficjów, księgi kasowe, księgi przychodów i rozchodów pieniężnych, roczne sprawozdania finansowe obligatoryjnie wysyłane do kurii biskupiej. Na szczególną uwagę zasługują zachowane w niektórych archiwach parafialnych protokoły wizytacji kanonicznych, księgi z odpisami najważniejszych ustaw i dokumentów prawnych zarówno świeckich jak i kościelnych (*Liber processuum parochialis*), księgi ogłoszeń parafialnych, kroniki parafialne, imienne wykazy parafian przystępujących do corocznej wielkanocnej Komunii Św. Prawdziwymi rarytasami są księgi działających w kilku parafiach bractw. Są w nich m.in. listy członków bractw, statuty, protokoły posiedzeń, opis form działalności. Najstarsze księgi bractwne spisane były jeszcze w języku polskim. Zachowała się znaczna ilość drukowanych, w tym również dwujęzycznych niemiecko – polskich, listów pasterskich biskupów warmińskich, chełmińskich i gdańskich. Naturalne dopełnienie stanowią oryginały i duplikaty ksiąg chrztów, ślubów i zgonów.

Plebanijne strychy i kancelaryjne szafy kryły najczęściej nie tylko substancję archiwalną, lecz również książki i prasę gromadzoną latami przez dawnych duszpasterzy. Odnaleziono zostały znaczne ilości książek głównie o treści teologicznej, które przekazano już do księgozbioru biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Diecezji Elbląskiej. Jednak spośród wymienionej literatury wyselekcjonowano publikacje o charakterze historycznym, liturgicznym i jurydycznym. Zrodziła się idea, by utworzyć z nich, również w pomieszczeniach archiwum diecezjalnego, zaczątek księgozbioru związanego z przeszłością szeroko rozumianego regionu. W dziale historycznym znalazły się liczne opracowania dotyczące historii Prus Książęcych i Królewskich, Prus Wschodnich i Zachodnich, dziejów diecezji warmińskiej, Powiśla i Żuław oraz opracowania monograficzne historii poszczególnych miast regionu. Dział liturgiczny gromadzi dawne mszały, brewiarze, agendy liturgiczne, modlitewniki, śpiewniki oraz kalendarze liturgiczne wydawane corocznie dla poszczególnych diecezji. Dział prawniczy natomiast zawiera ustawodawstwo świeckie i kościelne, w tym między innymi kodeksy prawa kanonicznego, statut kapituły warmińskiej, ustawy synodów warmińskich, chełmińskich i gdańskich oraz statuty działających na terenie diecezji stowarzyszeń religijnych. Nieoceniona wręcz jest wartość odnalezionej i zabezpieczonej prasy urzędowej kościelnej i świeckiej, wśród której niektóre tytuły zawierają kompletne opracowane roczniki. Zainicjowany księgozbiór rozwija się w wielkim tempie przez kolejne odnajdywane pozycje książkowe, rosnące grono ofiarodawców oraz selektywny zakup aktualnie wydawanych publikacji. Już dzisiaj jednak widać jak ważna jest obecność i wzajemne sąsiedztwo materiałów archiwalnych oraz fachowej literatury źródłowej i pomocniczej. Tak wiele dawnych dokumentów, również tych sporządzanych w kancelariach parafialnych, znajduje swoje wyjaśnienie i pełniejsze zrozumienie w świetle chociażby ówczesnie obowiązującego prawa kościelnego i świeckiego.

Przejawem troski diecezji elbląskiej o archiwa parafialne jest również sposób ich przechowywania, zabezpieczenia i udostępniania badaczom. Pomieszczenia archiwum diecezjalnego zostały podłączone do istniejącego w Elblągu systemu stałego monitoringu najważniejszych w mieście instytucji. Instalacja alarmowa połączona z profesjonalną firmą ochrony i jednostką straży pożarnej całodobowo zabezpiecza

pomieszczenia archiwum przed ewentualnym włamaniem lub pożarem. Miejsce przechowywania materiałów archiwalnych choć zaprojektowane w bardzo oryginalnej i nowoczesnej formie, respektuje podstawowe zasady przewidziane dla tego typu pomieszczeń tzn. jest odpowiednio zaciemnione oraz posiada system stałej wentylacji. Najcenniejsze dokumenty zostały dodatkowo zabezpieczone w specjalnych zamykanych szafach. Przewidziano również konieczność przygotowania odpowiednich miejsc pracy dla przyszłych gości archiwum.

W chwili obecnej główne zadania stojące przed elbląskim archiwum diecezjalnym koncentrują się wokół dwóch zamierzeń. Z jednej strony należy profesjonalnie zabezpieczyć a w niektórych sytuacjach również zakonserwować przejęte materiały archiwalne. Niektóre z nich z powodu zagrzybienia i pleśni wymagają natychmiastowych działań. Niestety tempo tych prac bardzo mocno jest ograniczone możliwościami finansowymi diecezji. Drugim obszarem szczególnej aktywności jest systematyzacja przejętych archiwów parafialnych. Każdy zespół archiwalny zostanie uporządkowany, podzielony tematycznie, opisany i skatalogowany.

Specyficznym przejawem troski diecezji elbląskiej o archiwa parafialne są także próby ustalenia miejsc ich przechowywania poza terenem diecezji. W wyniku szczególnie ostatniej wojny tak wiele archiwaliów uległo rozproszeniu. Duża ich część prawdopodobnie na trwałe znalazła swe miejsce w archiwach niemieckich i polskich archiwach państwowych. Znaczna część ksiąg chrztów, ślubów i zgonów parafii obecnej diecezji elbląskiej przechowywana jest w archiwach w Regensburgu i Lipsku w Niemczech inne zaś w Archiwum Państwowym w Gdańsku i Olsztynie. Ustalono, że bogate archiwalia niektórych parafii elbląskich przechowywane są w archiwach sąsiednich diecezji tj. pelplińskiej, gdańskiej a przede wszystkim warmińskiej.

Kodeks Prawa Kanonicznego w kan. 486 par. 1 nakazuje: „*Z największą troską należy strzec wszystkich dokumentów dotyczących diecezji lub parafii*”. Młoda diecezja elbląska respektuje ten nakaz. Wielkim nakładem środków finansowych i ogromną pracą stworzono warunki gromadzenia, zabezpieczenia i przechowywania archiwów parafialnych. W krótkim czasie wyrosła instytucja o wielkim znaczeniu dla lokalnego Kościoła elbląskiego ale także dla całego szeroko rozumianego regionu. Trzeba ją widzieć jako dopełnienie sąsiednich archiwów diecezjalnych i archiwów państwowych w Gdańsku, Toruniu, Olsztynie i Malborku. Już dziś nie sposób rzetelnie badać życie religijne na Powiślu i Wielkich Żuławach w ciągu dwóch ostatnich stuleci bez kwerendy w Archiwum Diecezji Elbląskiej. Po latach bezowocnego zalegania na strychach i w piwnicach archiwa parafialne diecezji elbląskiej zaczynają swój właściwy żywot i czekają na swych odkrywców.